

عباس‌علی ناصری
هنرآموز هنرستان کارودانش امام محمدتقی (ع) شبستر

طرح‌های فرش ایران

اشاره

قرن‌هاست که نام ایران یا فرش ایرانی قرین است. به گونه‌ای که عده‌ای آن را هنر ملی ایرانیان می‌دانند. تنوع زیستی بافندگان فرش در کنار تنوع سلیقه‌ها و دادوستدهای فرهنگی موجب تفاوت‌هایی در طرح‌ها و نقشه‌های فرش ایرانی شده و آن را به نقشی هزاررنگ بدل کرده است. به همین دلیل است که فرش در کنار کاشیکاری و... سال‌ها و قرن‌هاست که به‌عنوان سفیر فرهنگ ایرانی در میان ملل دیگر شناخته می‌شود. در این شماره شما با یکی از قدیمی‌ترین تقسیم‌بندی‌های فرش ایرانی آشنا می‌شوید.

این مقاله متأسفانه فاقد منابع و مأخذ و پاورقی‌های لازم است و همین از ارزش علمی و سندیت آن می‌کاهد، اما از آن‌جا که حاوی اطلاعات مفیدی است و مدت‌ها پیش به دفتر مجله رسیده است و امکان تماس با نویسنده هم نبود، به احترام همکار جوانمان چاپ می‌شود. امید که ایشان و همه‌ی همکاران معلم و فرهنگی و صاحب قلم، مقالاتشان را با استناداردهای یک مقاله‌ی علمی، آموزشی تهیه کنند تا مجله در چاپ آن‌ها تردید نکند.

۱. لچک ترنج

از زیباترین و رایج‌ترین طرح‌های ایرانی است که ابتدا برای تزئین جلد‌های چرمی کتاب‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفت و از قرن دهم هجری قمری استفاده از آن برای تزئین قالی‌ها رایج شد. در این طرح، ترنج اکثراً گرد و گاهی بیضی‌شکل با یک یا دو سر ترنج و گاهی چندین سر ترنج، زمینه‌ی قالی را می‌پوشاند. یک‌چهارم ترنج، چهار گوشه‌ی زمینه‌ی اصلی قالی را می‌آراید.

۲. محرابی

طرح اصلی «محرابی»، از طرح محراب، یعنی جای نماز امام در مساجد الهام گرفته شده و تزئیناتی از قبیل قندیل، ستون، سرستون و گل‌برگ به آن اضافه شده‌اند. گروه‌های فرعی این طرح به نام‌های «محرابی درخت»، «محرابی گلدانی ستونی»، «محرابی قندیلی محرابی گلدانی»، «محرابی دورنما» و «محرابی ستون‌دار» شهرت دارند.

۳. گلدانی

صحنه‌های شکار حیوانات وحشی را نشان می‌دهد که طعمه‌ی حیوان قوی‌تر شده‌اند. گاهی هم صحنه‌ی شکار شاهان از این گونه طرح‌ها، زمینه‌ی اصلی قالی را تشکیل می‌دهد.

۵. قالی

از طرح‌های معروف در قالی بافی است که در آن، زمینه‌ی قالی با قاب‌های منظم چندضلعی (اکثراً چهارضلعی) در کنار هم قرار دارند. داخل هر قاب با گل برگ‌ها، متفاوت‌ترین شده است که گاهی هریک نقشه‌ی مجزا، و گاهی نقش‌های همسان دارند. یکی از زیباترین قالی‌های نقش قالی در موزه‌ی فرش ایران به نمایش گذاشته شده است که صحنه‌های متفاوتی از داستان‌های شاهنامه‌ی فردوسی را نشان می‌دهد. معروف‌ترین طرح‌های قالی عبارت‌اند از: «اسیمی»، «قالی بختیاری»، «قالی قرآنی کرمان» یا «مستونی».

۶. درختی

با این‌که در طراحی فرش، اساس کار را شاخه‌ها و برگ‌ها تشکیل می‌دهند، ولی در طرح‌های درختی سعی شده است، وجه تشابه با طبیعت حفظ شود. در طرح‌های این گروه، درخت و درختچه‌های کوچک و بزرگ، به‌ویژه به صورت انفرادی، ترکیب اصلی را تشکیل داده‌اند و با اجزای دیگری ترکیب شده‌اند. طرح‌های فرعی معروف درختی این‌طور نام‌گذاری شده‌اند: «درختی جانوری یا حیوان‌دار»، «درختی سبزی‌کاری یا آب‌نما»، «درختی تریج‌دار»، «درختی سروی» و «درختی گلدانی».

۷. بته‌ای

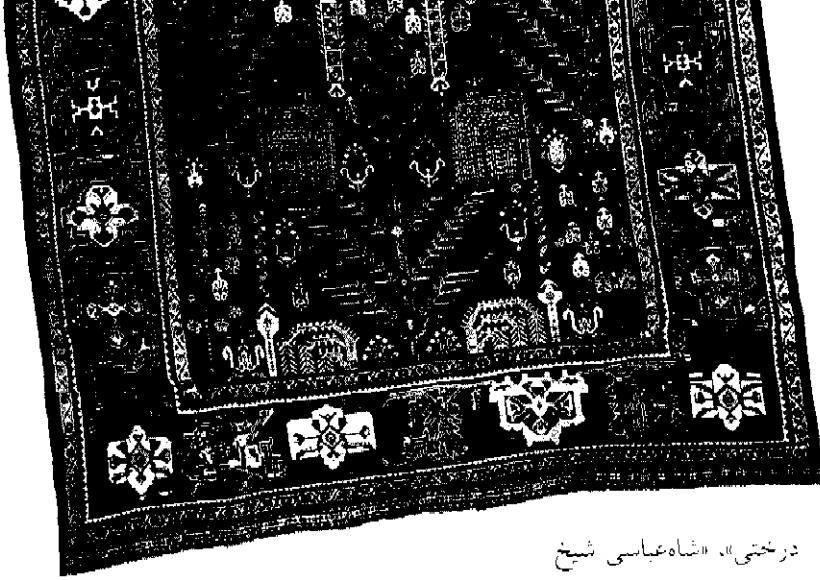
از جمله نگاره‌هایی است که از هزاران سال پیش به گونه‌های متفاوت زینت‌بخش‌ترین بافته‌ها و سایر آثار هنری بوده است. اصل و منشأ بته سال‌هاست که مورد بحث پژوهشگران است و هر کدام آن را به نوعی تفسیر کرده‌اند. برخی معتقدند، بته نقش شعله و نماد آتش مقدس زرتشتیان است. عده‌ای دیگر آن را به میوه‌ی درخت کاج، درخت سروی که باد به آن وزیده

در طرح «گلدانی»، غالباً شکل گلدان در اندازه‌های متفاوت به چشم می‌خورد. گاه یک گلدان بزرگ بر از گل، تمام فرش را می‌پوشاند. گاه چند گلدان کوچک به‌طور متقارن در اطراف متن یا به دنبال هم، سر تا سر متن را فرا می‌گیرند. گروه‌های فرعی همین طرح عبارت‌اند از: «قنایی گلدانی»، «دو طرف گلدانی»، «محرابی گلدانی»، «سراسری گلدانی»، «طل‌النسطن (گل و بلبل) گلدانی»، «حاج خانی گلدانی»، «تکراری لچک تریج» و «گلدانی یک طرفه».

۴. شکار گاهی

بنیاد اصلی این گروه از طرح‌ها، نمایش صحنه‌های شکار گاه است. به نحوی که در قسمت‌های متفاوت، طرح یک سوارکار با وسیله‌ای همانند تیر و کمان یا نیزه، مشغول شکار آهو و سایر جانوران است. هم‌چنین،

است. بادام، زهدان مادر، پرنده‌ی مهر (پرنده‌ای که طبق باورهای سستی مشرق‌زمین، دروازه‌بان بهشت است) و اثر مشت بسته شبیه کرده‌اند که مانند مهری در دوران گذشته توسط شاهزادگان و امرا به پای اسناد زده می‌شد و این گونه نقش بته را «بته میری» می‌نامند.

بته میری نقش جواهرات سلطنتی نیز بوده است و جلوی تاج قدیمی پادشاهان به این شکل با جواهرات مختلف ترین می‌شد. این طرح علاوه بر ایران، در شبه قاره‌ی هند نیز از دیرباز رواج داشته است. بعضی عقیده دارند، «میر» ممکن است مخفف کشمیر باشد. شال‌های کشمیری که طرح میر داشتند، قبل و بعد از شروع قرن جدید در اروپا بسیار رایج بودند.

به هر حال، تاریخچه و تعبیر نقش بته هر چه که باشد، این نقش سرخ مفیدی برای شناسایی محل بافت قالی‌ها و بافته‌ها به‌شمار می‌آید. زیرا در بسیاری از مناطق، به گونه‌ای ویژه و با برداشتی منحصر به همان منطقه به کار می‌رود. از انواع بته می‌توان «بته میری» (بته‌ی کوچک)، «بته ترمه‌ای» (بته‌ی متوسط)، «بته خرقه‌ای» (بته‌ی بزرگ)، «بته بادامی» (بته به شکل بادام)، «بته جقه‌ای» (بته‌ی بزرگ که دسته‌ی کوچکی از آن بیرون آمده است که شاید نام دیگرش همان بته مادر و بچه باشد) و «بته‌ی قهر و آشنی» را نام برد که بیشتر در قالی‌های سندج دیده می‌شود. نقش بته و گونه‌های متفاوت آن، از رایج‌ترین نقش‌ها در استان‌های خراسان، کرمان، کردستان و قم و سرانجام استان مرکزی و در میان عشایر قشقایی (به ویژه بته‌ی معروف به بته‌ی قبادخانی) و عشایر بختیاری در طرح «قابقای» یا «باغی» آن‌هاست.

۸. شاه‌عباسی

اساس و پایه‌ی این طرح‌ها را گل‌های خاصی تشکیل می‌دهند که به نام شاه‌عباسی مشهورند و از دوره‌ی صفویه و سلطنت شاه‌عباس رایج بوده‌اند. این گل‌های تجربه‌یافته، شامل شاخه و برگه و گاه اسلیمی‌ها و ختایی‌هایی هستند که در متن و حاشیه‌ی قالی، نقش اصلی را تشکیل می‌دهند. انواع طرح‌های این گروه عبارت‌اند از: «لیچک و ترنج شاه‌عباسی»، «ترنج‌دار»، «افشان شاه‌عباسی»، «شاه‌عباسی

درختی»، «شاه‌عباسی شیخ

صفی»، «شاه‌عباسی جانوری»، «طره‌دار سلسله‌ای»،

«شاه‌عباسی تعریفی»، «ترنجی طره‌دار»، «بوته‌ای» و «لیچک

ترنج کف ساده».

۹. اسلیمی

شکل اصلی این طرح را شاخه‌های دورانی در میان برگ‌ها تشکیل می‌دهند. این شاخه‌ها تجربه‌یافته‌ی طرح درخت است. اسلیمی انواع بسیار زیادی دارد و معمولاً در بیشتر قالب‌های این طرح تکرار می‌شود؛ مثلاً در بعضی فرش‌ها این طرح مسلط است. معروف‌ترین اسلیمی‌ها، «اسلیمی دهن ازدری» است. در این نوع اسلیمی، انتهای هر شاخه به دو شاخه‌ی متقارن منشعب و به صورت نگین ازدها نشان داده می‌شود. روی ساقه‌ی شاخه‌ها، جوانه‌هایی در نقاط مختلف ترین شده‌اند که آن‌ها را «اسلیم» می‌نامند. شاید کلمه‌ی اسلیمی از اسلیم به معنای جوانه باشد و شاید هم این لغت مصغر اسلامی باشد و می‌دانیم که در هنرهای اسلامی از این طرح بسیار استفاده شده است. این طرح نیز به لحاظ تغییرات و دخل و تصرف‌ها به گروه‌های فرعی بسیاری تقسیم شده است؛ مانند: «تمام اسلیمی»، «اسلیمی بندی»، «اسلیمی شکسته»، «اسلیمی دهان ازدری»، «اسلیمی لیچک ترنج»، «اسلیمی ترنج‌دار» و «اسلیمی ماری».

۱۰. سلاطین و مشاهیر

از نادرترین طرح‌هایی است که شاید بتوان گفت فقط در کرمان بافته شده است و تصاویر شاهان و مشاهیر عالم را نشان می‌دهد. از جمله مردان مشهوری که تصاویرشان در این گونه قالی‌ها دیده می‌شود، می‌توان کریستف کلمب،

جورج واشنگتن، اسکندر، بناپارت، ابراهام لینکلن و... را نام برد. شاید بتوان گفت، به طور کلی قالی های عکس دار یا به اصطلاح تصویری، عمدتاً در کرمان و گاهی در تبریز و اکثراً به طور سفارشی، بافته می شوند.

۱۱. گل فرنگ

طرح «فرنگ» ترکیبی است از طرح های اصیل ایرانی با گل های طبیعی، به ویژه گل سرخ. در این نوع قالب ها، از رنگ های تند و روشن، مخصوصاً رنگ روشنی نظیر زرد، آبی و سرخ استفاده می شود. انواع طرح های گل فرنگ عبارت اند از: «لچک ترنج گل فرنگ»، «گل فرنگ بیجار»، «گل فرنگ مستوفی»، «گل فرنگ ترنج دار»، «گل فرنگ دسته گل»، «گل فرنگ گل و بلبل» و «گل فرنگ افشان».

۱۲. ماهی درهم (هراتی)

طرح «ماهی درهم»، از قدیمی ترین و رایج ترین طرح های فرش ایران و در ردیف طرح های بومی و ایللی است. بافت آن مانند سایر طرح های هندسی ذهنی است و از روی نقشه به وجود نیامده است. اغلب به صورت واگیره است و بافنده همان واگیره را در طول و عرض فرش تکرار می کند. در این طرح با واگیره یک حوض به صورت لوزی یا چهار برگ و ماهی در اطراف آن مشاهده می شود. خوش بختانه زیبایی آن، طراحان فرش را بر آن داشته است که آن را به صورت یک طرح منظم و مدرن، با حفظ ویژگی های قدیمی آن پیاده کنند. این طرح ابتدا در بیرجند (یکی از شهرهای استان خراسان) بافته می شد و به تدریج به سایر مناطق فرش بافی ایران راه یافت. امروزه از شرق تا غرب و هم چنین در نواحی مرکزی ایران، یعنی از استان خراسان تا آذربایجان و همدان و اراک رواج پیدا کرده است. طرح ماهی در هم در نقاط گوناگون ایران به نام های متفاوتی مشهور است. مهم ترین انواع آن عبارت اند از: «ماهی هراتی»، «ماهی فراهان»، «ماهی زنبوری»، «ماهی کردستان».

«ریزه ماهی» یا «خریده ماهی» و «ماهی درهم بندی».

۱۳. محرمان

در این طرح، کل متن فرش از جهت طولی به چند ردیف موازی تقسیم می شود و درون این ردیف ها، با نگاره هایی هم چون بته جقه، انواع اسلیمی و یاختایی، و گل و برگ های دیگر تزئین می شود. این طرح در بعضی از نقاط ایران به نام «قلمدانی» نیز مشهور است. قلمدانی سراسرنی گل ریز با زمینه ی یک رنگ و بته با زمینه ی لوان، از معروف ترین طرح های محرمان بته جقه ای است.

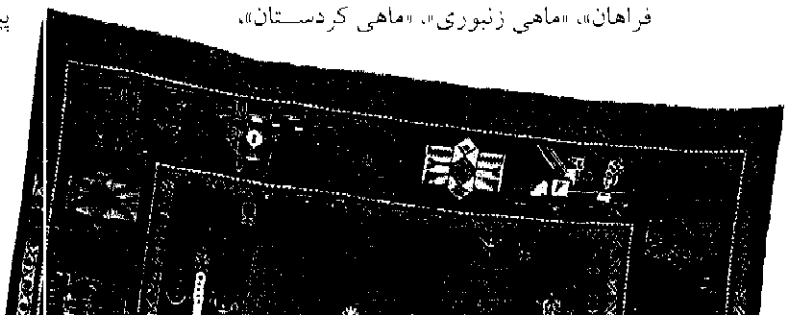
۱۴. چهار فصل

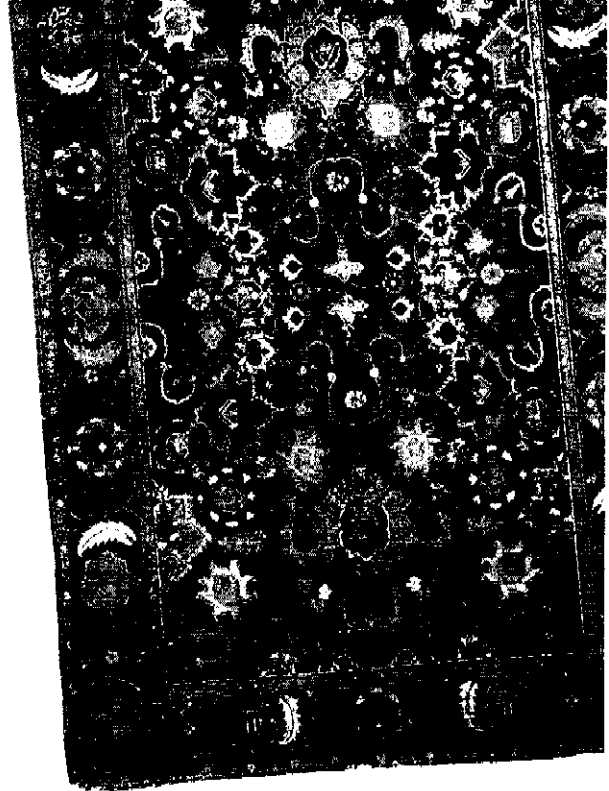
نقشی است که در قرن گذشته مورد استفاده قرار گرفته است. مجموعه ی این قالی ها چهار تصویر را تشکیل می دهند، که هر یک از آن ها نشانه ی یکی از فصل های سال است. این قالی ها عملاً فقط در تبریز و هریس آذربایجان بافته شده اند و زیبایی خاصی دارند.

گاهی به قالی هایی برمی خوریم که نقششان منحصر به فرد است و واقعاً بی نظیر هستند. از آن جمله می توان نقش «اسطرلاب» را نام برد که در قالی طرح اسطرلاب بافت امیفهان موجود در «موزه ی فرش ایران» دیده می شود و از زیبایی خاصی برخوردار است.

۱۵. ایللی

این طرح ها از قدیمی ترین و اصیل ترین طرح های فرش بافی ایران و مخلوق ذهن قالی بافان بومی هستند. طبیعت و محیط زندگی بومی به ساده ترین وجه در طرح این فرش ها منعکس است. در طرح های ایللی، از نقشه های منظم و مدونی پیروی نمی شود و قرینه بودن نگاره ها معنی ندارد، ما این طرح ها زیبایی دل پسندی دارند. طراحان فرش، طرح ایللی را از منطقه ای به منطقه ای دیگر منتقل کرده اند، چنان که از غربی ترین نقطه ی ایران به شرقی ترین منطقه راه یافته است. گروه های فرعی این طرح ها هر کدام به منطقه ای منسوب است که طرح ابتدا در آن جا رواج پیدا کرده است، یا به نام شخصی است که دارای نفوذ محلی بوده یا سفارش یافت آن را داده است. نام های معروف و قدیمی

۱۷. آثار باستانی و ابنیه‌ی تاریخی

کلیه‌ی طرح‌هایی که دارای نقش‌ها و شکل‌های تزئینی بناها و عمارت‌ها و کاشی‌کاری‌های آن‌ها هستند، در این گروه جای دارند. البته طراحان فرش، در برخی از طرح‌های اصلی نقش‌های این بناها حسب سلیقه‌ی خود تغییراتی را وارد کرده‌اند، اما ساختار و تشابه اصلی طرح فرش با طرح اصلی بنا کاملاً حفظ شده است. معروف‌ترین طرح‌های این گروه عبارت‌اند از: گنبد مسجد شیخ لطف‌الله، سردار امامزاده محروق، گنبد مسجد امام، تخت جمشید، طاقستان، مسجد جامع اصفهان، طاق کسری، گنبد کابوس و محرابی کوفی.

۱۸. افشان

در این نوع طرح‌ها، تمامی بندها و نگاره‌های فرش پیوستگی و ارتباط کاملی دارند، به نحوی که به نظر می‌رسد نقاشی از هنگام شروع طرح تا پایان آن، قلم از کاغذ برنداشته و ارتباط مداومی بین قسمت‌های متفاوت نقش به وجود آورده است. به عبارت ساده‌تر، همان‌گونه که از نام نقش‌های این گروه پیداست، تمامی گل و برگ‌ها و بندهای موجود در طرح در متن فرش پراکنده و افشان شده‌اند. طرح‌های افشان اصولاً به گونه‌ای طراحی می‌شوند که هیچ یک از گل و برگ‌ها قرینه نداشته باشند و اصول قرینه‌نگاری در آن‌ها وجود ندارد. انواع متفاوت طرح‌های افشان عبارت‌اند از: «افشان دسته گلی»، «افشان جوانه‌دار»، «افشان ختایی»، «افشان اسلیمی»، «افشان بندی»، «افشان شکسته»، «افشان گل تازی»، «افشان شاه‌عباسی»، «افشان شاخه‌پیچ» و «افشان ترنج‌دار».

۱۹. اقتباسی

گفته می‌شود، اغلب طرح‌های این گروه شباهت زیادی به طرح‌های فرش مناطق مرزی ایران، کشورهای همسایه و حتی سایر کشورها دارد. اما اگر به دقت بررسی کنیم درمی‌یابیم، بیشتر این طرح‌ها دارای پیشینه‌ی ایرانی هستند. معروف‌ترین طرح‌های این گروه عبارت‌اند از: «قفقازی» و «گولبلی افغانی» و «آناطول».

این گروه عبارت‌اند از: «هیبت نو» (مربوط به فارس و آباد)، «معتقایی تبه»، «افشاری»، «فانوسی»، «اردبیل»، «مزلقان»، «خمسه»، «ساده»، «نفرش»، «هریس»، «مهربان»، «گورآوان»، «زنان»، «مشکین»، «بختیاری»، «کردی»، «قلمه»، «گبه» (خودرنگ)، «مسیقان»، «فردوس»، «سالارخانی»، «یعقوب‌خانی»، «سنگ‌یوبی»، «علی میرزایی»، «جان‌بیگی»، «جانمازی»، «جوین»، «موسی‌آباد»، «بلوچستن ویس»، «قره»، «سند» و «دسته‌گل».

۱۶. تلفیقی

طرح‌های این گروه به مرور زمان و از ادغام طرح‌های متفاوت به وجود آمده‌اند و ده‌ها و بلکه صدها نوع از آن‌ها را می‌توان در مناطق گوناگون ایران مشاهده کرد. برخی از این طرح‌های تلفیقی، به دلیل زیبایی و تنوع نقش از جدایت بالایی برخوردارند، اما برخی تلفیقی ناهنجار از چند طرح هستند. گونه‌های متفاوتی از طرح‌های تلفیقی را می‌توان نام برد؛ مانند: «شاخه»، «پیچ ترنج‌دار»، «سلسله‌ای ترنج‌دار»، «تلفیقی لچک ترنج»، «گلدانی بند اسلیمی»، «تلفیقی قابقای»، «تلفیقی دورنما»، «تلفیقی ترنجی دسته گل»، «تلفیقی سبزی‌کاری»، «تلفیقی ترنج‌دار»، «تلفیقی ترنجی کف ساده»، «تلفیقی لچک ترنج سبزی‌کاری کف ساده» و «تلفیقی بندی دسته گل».

شده بود و گلستانی را تصویر می‌کرد. در این فرش، انواع گوه‌رها و زر و سیم‌ها به کار رفته بود. اغلب قالی‌های گلستان باقی مانده، از دوره‌ی صفوی به بعد بافته شده‌اند؛ مخصوصاً نوعی از آن‌ها که از فرش‌های شمال‌غربی ایران به‌شمار می‌رود. نقشه‌ی گلستان دارای چند (در حدود هفت) حاشیه‌ی گل‌دار است و از جمله حاشیه‌ی پهن دارد. معمولاً پر از گل درختی، گل و بلبل، و منتهی است که شبکه‌ی آبیاری و چند استخر

(آبگیر) آن را به چند قسمت اساسی (چهار، شش، هشت

یا مانند آن) تقسیم کرده و هر قسمت خود دارای ۴ تا ۶

قسمت است؛ به طوری که تقسیم‌بندی با مضارب ۲۱)

۶ یا ۴) در آن رعایت می‌شود. حرکت آب در جوی‌ها

با خص‌های موجی و رنگ آبی نشان داده می‌شود و در

جوی‌ها، ماهی و پرند وجود دارد. به این ترتیب، نقشه‌ی

باغ مینوی به روی فرش آمده است. بدیهی است، این نقشه

طبی تاریخ متحول شده است؛ مخصوصاً از قرن دوازدهم

هجری قمری به بعد.

آنچه شرح دادیم، در واقع نوعی طبقه‌بندی ساده

و قدیمی از طرح‌های فرش ایران بود که هم‌اکنون نیز

مورد استفاده‌ی بسیاری از طراحان و حتی کارشناسان

فرش قرار می‌گیرد. عده‌ای، تغییرات خاصی در این

طبقه‌بندی به وجود آورده‌اند و تعداد گروه‌ها را حتی

به ۵۰ رسانده‌اند. عده‌ای دیگر، شیوه‌ای به اصطلاح

علمی‌تر را در پیش گرفته‌اند و گروه‌های اصلی را به دو

یا سه طرح اصلی تقسیم کرده‌اند: یک گروه را طرح‌های

الهام‌یافته از طبیعت دانسته‌اند و گروه دوم را طرح‌هایی

می‌دانند که علت اصلی به‌وجود آمدن آن‌ها، خلاقیت

هنری و عامل بشری بوده است؛ مانند طرح‌هایی مشهور

به ائمه‌ی تاریخی. گروه سوم نیز شامل طرح‌های ذهنی

عشایری، طرح‌هایی که به نام شهرها شهرت یافته‌اند و

طرح‌های تلفیقی است. اما همه‌ی این تقسیم‌بندی‌ها،

هریک به شیوه‌ای سعی داشته‌اند. همان طبقه‌بندی قدیمی

را به شکل جدیدی ارائه دهند. به همین دلیل است که در

نام‌گذاری طرح‌های اصلی و گروه‌های فرعی آن‌ها تفاوت

خاصی مشاهده نمی‌شود.

۲۰. ترکی (ترکمنی)

طرح فرش‌های ترکمن، از لحاظ شکل هندسی و

شکستگی خطوط، در ردیف طرح‌های ایلی و خاص

مردم کوچ‌نشین است که به‌طور ذهنی و بدون نقشه بافته

می‌شود. معروف‌ترین طرح‌های ترکمن در ایران عبارت‌اند

از: «غزال گز»، «قاشقی‌آخال»، «ترکمنی چهار قاب» و

«ترکمنی نوری».

۲۱. واگیره‌ای (بندی، تصویری)

منظور از واژه‌ی «بندی» این است که یک قطعه‌ی

کوچک از یک طرح در سرتاسر فرش، چه از طرف طول

و چه از سمت عرض تکرار شود. چون این قطعات در

مرحله‌ی تکرار به هم می‌پیوندند، آن را بندی یا واگیره

می‌نامند. نام‌های فرعی این گروه عبارت‌اند از: «بندی و

رامین» یا «میناخانی»، «بندی قالب خشتی» یا «نوزی»،

«بندی تریج‌دار»، «بندی درختی»، «بندی قابی»، «بندی

شیر و شکری» یا «بازو‌بندی»، «بندی سروی»، «بندی

آهکی» یا «ملانصر آندین»، «بندی مجلسی»، «بندی

خوشه‌نگوری»، «بندی شاخه‌گوزن حیوان‌دار»، «بندی

خاتم شیر زی» و «بندی دسته‌گل».

۲۲. گلستان

یکی از نقشه‌های فرش ایران، باغی را تصویر

می‌کند که اساساً با نقشه‌ی «فردوس»‌ها مطابقت می‌کند.

قدیمی‌ترین توصیف از چنین نقشه‌ای که در تاریخ اسلامی

آمده، توصیف فرشی است که برای کاخ تیسفون بافته